

ЖАС ҒАЛЫМДАР МОЛОДЫЕ АВТОРЫ

ӘОЖ 81'36

Ақылбекова Балжан

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың, Алматы, Қазақстан

***Байлық/zenginlik/богатство/reichtum* концептілері ассоциациялануының әлеуметтік-тілдік ерекшеліктері**

Аңдатпа. Мақалада қазақ, түрік, орыс және неміс тілдері материалы бойынша *Байлық/-Zenginlik/Богатство/Reichtum* концептілері ассоциациялануының әлеуметтік-тілдік ерекшеліктері қарастырылады. Қазіргі заманғы әлеуметтік ерекшеліктерін анықтау үшін еркін ассоциативті эксперимент жүргізілді. Эксперимент қорытындысы бойынша төрт тілге ортақ және тек қазақ, түрік, орыс және неміс менталитетіне тән ерекшеліктер анықталды.

Түйінді сөздер. Ассоциативтік әдіс, мәдени концепт.

«Ассоциация – тілдік бірліктерді формальды және қисындық-мағыналық белгілері бойынша біріктіру (топтау)» [1, 58 б.]. Сөздің ассоциативтік байланысы ассоциативтік эксперимент негізінде анықталады. Ал ассоциативтік эксперимент – сөздің психологиялық мағынасын зерттейтін, жеке тұлғаның тәжірибесі негізінде жинақталған ассоциацияларды анықтауға бағытталған әдіс. *Байлық/Zenginlik/Богатство/Reichtum* концептілері ассоциациялануының әлеуметтік-тілдік ерекшеліктерін анықтау үшін біз еркін ассоциативтік эксперимент әдісін қолдандық. Эксперимент нәтижесінен алынған жауаптарды келесідей межелер бойынша топтауға болады:

1. Жас ерекшелігіне байланысты:

Қазақ тілдік санасында	
Жастар	Үлкен жастағы адамдар
Рухани - 34%	Рухани - 60%
Материалды - 66%	Материалды - 40%

Экспериментке қатысқан қазақ ұлтты үлкен жастағы кісілердің 60%-ы рухани байлықпен ассоциацияланатын жауаптар келтірген. Жауаптардың жиілігіне қарай, үлкен жастағы адамдардың ең алдымен *жанұяны* бағалайтындығы белгілі болды, одан кейін келетін жиі жауап *денсаулық* болып табылады: *балаларым, отбасым, бала-шаға, немере-шөбере, жақсы сауықтыру орындарында жанұяммен демалыс, жанұяммен бірге табиғат аясында, қазіргі өмір*

талабына сай жер үйде бақытты өмір, балаларым, азаматым, өзім де және бауырларым, туыстарым дені сау-саламат болса, отбасымның амандығы, отбасымның біртұтастығы, денсаулық; Сондай-ақ, рухани байлықты білдіретін басқа да ассоциациялар: *рухани байлық; білімі, біліктілігі бірден көрініп тұратын адамдар; адалдық; адамгершілік; мейірімділік, мәдени, тарихи, әдеби мұралар.* Қазақ ұлтының үлкен жастағы респонденттерінің қалған 40%-ы материалдық байлықпен астасатын жауаптар берді: *ақша, үй, алтын, өте жайлы өмір, барлық жағдайы бар үй, отбасына керекті машина, соңғы үлгідегі электро бұйымдар, жиһаздар, мұқтаж болмайтындай ақша, коттедж, яхта, вилла, қымбат автомобиль, әдемі киім-кешек, аяқ киім;*

Экспериментке қатысқан қазақ ұлты жастарының 34%-ы рухани байлықты білдіретін жауаптар берсе, 66%-ы материалды байлықпен сәйкесетін жауаптар берген. Бұдан жастар үшін материалды байлық көбірек бағаланатынын көруге болады: *материалдық дүниелер, ақша, баршылық, дәулет, қаржылай тәуелсіздік, алтын, күміс, жайлы үй, шалқып өмір сүру, қисапсыз қаржы, материалдық мүмкіндіктің молдығы, зәулім үйлер, жағдайының жақсы болуы, сәнді киімдер, қымбат бренд киімдер, қымбат көлік, әдемі үй, коттедж, тоқшылық, молшылық, саяхат, қымбат өшекей, бриллиант, алмаз, сапфир, жауһар, сары жылтыраған тиындар.* Сондай-ақ, қазақ жастарының тілдік санасына руханилық та тән: *рухани байлық,*

иман, ата-ана, бала-шаға, туыстық қарым-қатынас, денсаулық, қуаныш, қуаттылық, бақыт, жанұя, ақыл, парасат, өнер, білім, адамға тән ізгі қасиеттер, еркіндік, таңдау еркіндігі, білім, арым, әр таңымды аттырғаным, туыстардың ауызбіршілігі, мешіт, бейбітшілік, қанағат, шүкір, сабыр, бауырларым, сыйластық, денсаулық, еліміздің амандығы, туған-туыс, адал достарым.

Орыс тілдік санасында	
Жастар	Үлкен жастағы адамдар
Рухани - 40%	Рухани - 72%
Материалды - 60 %	Материалды -28 %

Ассоциативтік экспериментке қатысқан орыс ұлтының үлкен жастағы респонденттерінің 72%-ы байлық концептісін рухани мағынада астастырады: *успех, здоровье, успешность, семья, мир, благополучная семья и все здоровы, власть, комфорт, Бог, благополучие, процветание, подъем, радость, рай, духовность, дети*; сондай-ақ, қалған 28%-да материалды байлықпен ассоциацияланады: *работа, достаток, роскошь, драгоценности, деньги, путешествия, шикарные автомобили*.

Экспериментке қатысқан орыс ұлтының жастарының 60%-ы байлықты материалды құндылықтармен сәйкестендіреді: *деньги, яхта, вилла, много денег, благосостояние, достаток, золото в сундуке, материальные блага, золотые монеты, дом, свой телеканал, имотки, счет в банке, машина, достаток в семье, собственная квартира, финансовое благополучие, отдых на курорте, шуба, квартира, дом трехэтажный*; ал қалған 40%-ы байлықты рухани деп есептейді: *духовное содержание человека, его устой, мама, здоровье мамы, здоровая семья, счастье, семья, родители, сестра, счастье моих родных и дорогих мне людей, друзья, любимый человек, жена любимая*;

Түрік тілдік санасында	
Жастар	Үлкен жастағы адамдар
Рухани - 40%	Рухани - 33%
Материалды - 60 %	Материалды -67 %

Ассоциативтік экспериментке қатысқан түрік ұлтының үлкен жастағы респонденттерінің 67 %-ы байлық концептісіне материалдық мағынада астасатын жауаптар берген: *para (ақ-*

ша), ev (үй), araba (көлік), ekonomik avantaj (экономикалық артықшылық), mal-mulk (мал-мүлік), ekonomik imkanlar (экономикалық мүмкіндіктер); ал қалған 33%-ы рухани мағынада жауап берген: *gönül zenginliği (көңіл байлығы), kainattaki bolluk ve tüm güzellikler (әлемдегі нағыз баршылық пен барлық әдеміліктер), Yaraticısının yarattığı tüm sanatlar (Жаратушының жаратқан өнері), sanatlı eserler (өнер туындылары), kalp zenginliği (жүрек байлығы), ruh zenginliği (жан байлығы)*.

Экспериментке қатысқан түрік ұлты жастарының 60 %-ы үшін байлық материалды: *para (ақша), ev (үй), araba (көлік), lüks ev (салтанатты үй), maddi imkanlar (материалды мүмкіндіктер), çok para (көп ақша), pahalı araba (қымбат көлік), pahalı elbiseler (қымбат киімдер), parayla gelen zenginlik (ақшамен келетін байлық)*; қалған 40%-ы үшін байлық концептісі сондай-ақ рухани: *kültür (мәдениет), güven (сенім), güç (күш), dede (ama/ana), kötü bir şey (жамандық), güvenilir dostlar (сенімді достар), bilgi (білім), dede (ama/ana), çocuk sahibi olmak (балалы болу), kuvvet ve yenilmez (қорған және жеңілмеушілік), sevdiğim kisimim yanında olmak (жақсы көретін адамымның қасында болу), gönül zenginliği (көңіл байлығы), büyüklük (ұлылық)*.

Неміс тілдік санасында	
Жастар	Үлкен жастағы адамдар
Рухани - 10%	Рухани - 20%
Материалды - 90 %	Материалды - 80 %

Экспериментке қатысқан неміс ұлтының үлкен жастағы респонденттерінің 80 %-ы үшін байлық материалды: *Geld (ақша), großes Haus (үлкен үй), Autos (көліктер), Besitz (иелік)*; қалған 20%-ы үшін рухани болып табылады: *Familie (жанұя), Freunde (достар), ein glückliches und gesundesleben (бақытты және сау өмір), innere Zufriedenheit (көңіл тоқтығы)*.

Экспериментке қатысқан неміс ұлты жастарының 90%-ы Reichtum (байлық) концептісін материалды құндылықтармен сәйкестендіреді: *Geld (ақша), Luxus (салтанат), Wohlhabend (тоқшылық), Erbe (мұра), keine Geldsorgen (ешқандай ақша мұқтаждығы), Kapital (капитал), finanzielle Unabhängigkeit (қаржылай тәуелсіздік), Lottogewinn (лотто ұтыс), hohes Gehalt (жоғары айлық), teures Schmuck (қымбат әшекей), Juwelen (асылтамалар), teure Kleidung (қым-*

бат киімдер), *guter Job* (жақсы жұмыс), *großes Haus* (үлкен үй), *Reisen* (саяхат), *viele Autos* (көп көліктер), *Essen* (тамақ), *Trinken* (ішімдіктер), *teure Handys* (қымбат ұялы телефондар); қалған 10%-ы рухани деп есептейді: *Familie* (жанұя), *glücklich sein* (бақытты болу), *Bildung* (білім), *Freunde* (достар), *Kulturelle Werte* (мәдени құндылықтар).

2. Жыныс ерекшелігіне байланысты:

Қазақ тілдік санасында	
Еркектер	Әйелдер
Денсаулық-15	Денсаулық-17
Ақша-15	Ақша-11
Жанұя-7	Жанұя-8
Бала-шаға-2	Бала-шаға-6
Табысты жұмыс-3	---
Билік, еркіндік	---
---	(Әдемі, қымбат) киімдер-4
---	Қымбат әшекейлер, асыл тастар (бриллиант, сапфир, алтын)
---	Сұлулық
---	Адалдық, мейірімділік
---	Бақыт, қуаныш

Еркек санасында *байлық* материалды жақта басым келсе, әйелдің ұғымында рухани жағы басым келеді. Қазақ дүниетанымында еркек жанұяның асыраушысы, басшысы болғандықтан еркектерде *байлық* сөзі *табысты жұмыс*, *ақша*, *билік* секілді сөздермен ассоциацияланады. Ал қазақ менталитеті бойынша әйел үй шаруасында, бала-шаға жанында жүретін, жанұяның рухани қажеттіліктерін қамтамасыз ететін адам рөлін ойнайды: *жанұямның бақыты*, *балаларымның жемісін көру*, *жанұя мүшелерінің қасыңда болуы*, *тыныштық*, *мейірімділік*, *адалдық*, *арым*. Сондай-ақ, жаратылыс тұрғысынан әйелге ана болу, яғни дүниеге бала әкелу бақыты берілген, сондықтан әйел үшін *бала-шаға* ұғымы ерекше орында, әйел үшін бала – байлық. Сонымен қатар, әйел баласы адамзаттың сұлу, нәзік жаратылысы болғандықтан әйелдер әдемілікке, сыртқы көрініске қатты мән береді, мұны мына жауаптардан көруге болады: *сұлулық*, *әдемі киім-кешек*, *аяқ киім*, *қымбат әшекейлер*, *бриллиант*, *алтын*. Тағы айта кетер жәйт, әйел затына эмоциялық тән:

бақыт, *қуаныш*. Жалпы, еркек пен әйел *байлық* концептісін, өздерінің жаратылыс ерекшеліктеріне, ұлттық ерекшеліктері мен қоғамдағы орнына сай, әртүрлі түсінеді.

Орыс тілдік санасында	
Еркектер	Әйелдер
Достаток-9	Достаток-8
Духовное богатство-12	Духовное богатство-8
Здоровье-10	Здоровье-11
Работа-9	Работа-9
Семья-10	Семья-11
Дети-5	Дети-7
Власть	---
---	Счастье, радость
---	Драгоценности
---	Шмотки, Шуба

Эксперимент жауаптарының нәтижесінен көріп тұрғанымыздай орыс ұлтының менталитетінде еркек пен әйел заттары табыс табуда бөлінбейді, сондай-ақ руханилықта да бірізділік танытады. Тек еркек дүниетанымында *байлық* *власть* сөзімен байланысады. Алайда, әйел респонденттердің жауаптарында кездескен *счастье*, *радость* секілді ассоциациялардан орыс әйелдеріне де жарастылыстарына сай эмоциялық тән екенін байқаймыз. Сондай-ақ орыс тілдік санасында әйел заты көп қолданатын *драгоценности*, *шмотки*, *шуба* ассоциациялары да кездеседі. Бұлар әйел затына тән ерекшеліктер.

Түрік тілдік санасында	
Еркектер	Әйелдер
Gönül zenginliği (көңіл байлығы)-8	Gönül zenginliği (көңіл байлығы)-13
Kültür (мәдениет)-4	Kültür (мәдениет)-4
Para (ақша)-23	Para (ақша)-10
Güç (күш)-5	---
Aile (жанұя)-2	Aile (жанұя)-2
İş (жұмыс) - 2	---
---	Pahalı elbiseler

Жоғарыдағы кестедегі жауаптардың жиілігін салыстырып, түрік ұлтының еркектері мен әйелдері ұғымында *байлық* материалды да, рухани да болып келеді, алайда, әйелдерде рухани жағы сәл басымдау деген қорытынды шығаруға болады. Алайда, түрік менталитетінде де еркек отбасы асыраушысы болғандықтан бай-

лық концептісін түрік ұлтты еркек респонденттер *iş* (жұмыс), *para* (ақша) секілді сөздермен байланыстырады. Сондай-ақ, еркек жаратылысына күштілік, қуаттылық тән болғандықтан *байлық* концептісін олар *güç* (күш), *kuvvet ve yenilmez* (қорған және жеңілмеушілік) ұғымдарымен сәйкестендіреді.

Неміс тілдік санасында	
Еркектер	Әйелдер
<i>Geld</i> (ақша)-14	<i>Geld</i> (ақша)-13
<i>Freunde</i> (достар)-10	<i>Freunde</i> (достар)-6
<i>Familie</i> (жанұя)-3	<i>Familie</i> (жанұя)-5
<i>Glück</i> (бақыт)-1	<i>Glück</i> (бақыт)-3
---	<i>Teure Kleidung</i> (қымбат киімдер)-5
<i>Guter Job</i> (жақсы жұмыс)-2	<i>Guter Job</i> (жақсы жұмыс)-2
<i>Macht</i> (билік)-3	<i>Macht</i> (билік)-2
<i>Bildung</i> (білім)-4	<i>Bildung</i> (білім) – 3

Неміс ұлты респонденттерінің берген жауаптарында әйел мен еркек арасында байлық ұғымына қатысты ешқандай айырмашылық жоқ десек те болады. Мұны әрине, неміс ұлтының менталитетімен түсіндіруге болады. Неміс ұлты, басқа да еуропалық елдер секілді еркек пен әйел арасына ешқандай шек қоймайды, яғни екеуінің міндеттері бірдей, екеуі де табыс табуға, екеуі де бала бағуға және т.б. бірдей міндетті дегендей. Бұл әйел затына жасалған теңсіздік, себебі әйел заты жаратылысынан әлсіз келеді, оны еркекпен тең қоюға келмейді. Осындай дүниетаным әсерінен әйел заты еркектер секілді байлық концептісін бірінші кезекте *Geld* (ақша) деп түсінеді, *Familie* (жанұя) салыстырғанда үш есе көрсеткіш. Мұны әрине неміс менталитетінде отбасын құрудан гөрі мансапқа аса мән беретіндіктері жатыр. Бір ғана ерекшелік, әйел санасында "байлық" *teures*

* * *

В статье рассматриваются социологическо-лингвистические особенности концепта *Байлық/Zenginlik/Богатство/Reichtum* на материалах казахского, турецкого, русского и немецкого языков. Для выявления современных социологических особенностей был проведен свободный ассоциативный эксперимент. По результатам эксперимента были выявлены универсальные и индивидуальные особенности, свойственные казахскому, турецкому, русскому и немецкому менталитетам, культурам и мировоззрениям.

* * *

In this article we investigate sociologic-linguistic features of the associating of concepts *Байлық/Zenginlik/Богатство/Reichtum* on the materials of Kazakh, Turkish, Russian and German languages. The free associative experiment was made in order to find out modern sociologic features. According to the results of the experiment we discovered universal and individual features of the concepts *Байлық/Zenginlik/Богатство/Reichtum* peculiar to Kazakh, Turkish, Russian and German cultures. The article makes its contribution into the real conceptualization methods which are characteristic for each language, its universal and national aspect.

Schmuck (қымбат әшекей), *teure Kleidung* (қымбат киімдер), *Juwelen* (асылтаспар) сияқты әшекейлік заттармен ассоциациялануы, бұл әйел затына тән ерекшелік.

Ассоциативтік эксперимент барысында алынған жауаптарды қорытындылай келе әр ұлттың дүниетанымына сай өзіндік ерекшеліктері болатынын байқадық. Жалпы *Байлық/Zenginlik/Богатство/Reichtum* концептілерінің қазақ, түрік, орыс, неміс жастары үшін материалдық аспектіде басым келетінін анықтадық. Қазақ, орыс ұлтының үлкен жастағы адамдары үшін байлық керісінше рухани мағынада келеді, бірақ түрік және неміс халқының үлкен жасты адамдары үшін *байлық* концептісі материалдық ассоциацияда басым болып табылады, алайда екі жас өкілдеріне де *Байлық/Zenginlik/Богатство/Reichtum* концептілері материалдық аспектіде де рухани аспектіде де ассоциацияланады. Сондай-ақ, екі жынысқа да материалдық және руханилық тән, алайда қазақ ұлтының әйелдері рухани мағынадағы жауаптарды басымырақ көрсеткен, бұл қазақ халқының менталитеті, дәстүр-тәрбиесіне байланысты. Сондай-ақ, төрт ұлттың әйелдеріне де эмоциялық тән. Қорыта айтсақ, еркек пен әйел *Байлық/Zenginlik/Богатство/Reichtum* концептілерін, өздерінің жаратылыс ерекшеліктеріне, ұлттық ерекшеліктері мен қоғамдағы орнына сай, әртүрлі ассоциациялармен байланыстырады. Мәдени концепт – тілдік бейнесі және этномәдени ерекшелігі бар ұжымдық сананың бірлігі [2, 48 б].

Әдебиеттер

1 Салқынбай А.Б. Тіл және мәдениет. – Алматы, 2001. – 110 с.

2 Воркачев С.Г. Концепт "счастье": понятийный и образный компоненты // Изв. РАН, серия лит. и языка, 2001. – Т. 60. – №3. – С. 47-58.